

QARABAĞ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ: ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

Nazim MƏMMƏDOV,
*AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi»
şöbəsinin baş elmi işçisi,
tarix elmləri doktoru, dosent*
Memmedov-n.@yahoo.com.

(Əvvəli ötən sayımızda)

İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından indiyədək Qarabağ əhalisinin müharibədə iştirakına həsr edilmiş ümumiləşdirici elmi-tədqiqat əsəri yaradılmamışdır. Nəsr olunmuş bir sıra monoqrafiya və məqalələr isə bütövlükdə Azərbaycan xalqının İkinci Dünya müharibəsində iştirakının ayrı-ayrı məsələlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Belə ki, V.A.Belyayevanın («Trudovoy qe-roizm raboçix Azerbaydjana v qodı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 qq.», (Bakı, 1957), S.Heydərovun («Azərbaycan Kommunist Partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə», Bakı, 1957), Ə.Bağırzadənin («Qəhrəman gənclik», Bakı, 1957), M.Abbasovun («Azərbaycan Kommunist Partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə cəbhəyə yardımı qüvvələndirmək uğrunda mübarizədə», Bakı, 1960), Ə.Kərimovun («Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan kolxozçularının fədakar eməyi», Bakı, 1962), T.A.Novruzovun (Trudovye podviçki kolxoznoqo krest-ğenstva Azerbaydjana v period Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 qq.) Bakı, 1963), S.N.Quşinin (Deotelnostq partiyonı orqanizauii Azerbaydjana na jeleznodorojnnoy transporte v qodı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 qq.) ADU-nin Elmi Əsərləri, 1961, №5-6), C.F.Hüseynovun («Böyük Vətən müharibəsi illərində sovet xalqının mə-nəvi siyasi birliyi», Bakı, 1959), İ.Şü-kürzadənin («Polojenie selğskoqo xo-zeystva Naxçıvanskiy ASSR i pomohq frontu kolxozami v qodı Velikoy Oteçestvennoy voynı Sovetskoqo Sozda», API-nin Elmi Əsərləri, VI cild, 1958) və digər əsərlərdə İkinci Dünya müharibəsi illərində cəbhə ilə arxanın birliyi zəif tədqiq edilmiş, Azərbaycan diviziyalarının döyüş yolu, Respublikamızın igid oğullarının partizan hərəkatında, habelə Avropa ölkələrindəki partizan və antifaşist hərəkatında iştirakı isə demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

F.Paşayev «Azərbaycan diviziyaları Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində» (Bakı, 1975) adlı əsərində 402, 416, 223, 77-ci diviziyaların yaranması tari-

xindən, onların keçdiyi döyüş yollarından, Mozdok, Şimali Qafqaz, Kerç, Rostov, Stavropol, Stalinqrad, Oryol, Yuqoslaviya, Polşa, Çexoslovakiya, Berlin uğrunda gedən döyüşlərdə döyüşçülərin göstərdikləri şücaətdən, Azərbaycan diviziyalarının Şərqi Avropanın azad edilməsi əməliyyatlarından, göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə 416-cı diviziyaya «Taqaıroq diviziyası», 271-ci diviziyaya «Orlovka diviziyası», 77-ci diviziyaya «Simferapol diviziyası», 223-cü diviziyaya «Belqrad diviziyası» adları almalarından, göstərdikləri şücaətə görə verilən təltiflərdən geniş bəhs olunmuşdur. Sözsüz ki, bu diviziyaların keçdiyi döyüş yolunda Qarabağlı döyüşçülər də var idi və onların keçdiyi döyüş yolunu öyrənmək baxımından əsərin əhəmiyyəti tanılmazdır.

V.A.Belyayevinin 1957-ci ildə yazdığı «Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan fəhlə sinfinin emək qəhrəmanlığı (1941-1945)» adlı əsərində müharibə dövründə Azərbaycan fəhlə sinfinin emək rəşadətini göstərən ilk kitab hesab edilə bilər. Əsər yazılarkən çoxsaylı mənbələrdən, Moskva və Bakıda ki arxiv sənədlərindən, habelə Azərbaycan dilində olan materiallardan istifadə edilmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, əsərdə yalnız Bakı fəhlələrinin rəşadətindən söhbət açılır, regionlarda, o cümlədən Qarabağda mövcud sənaye müəssisələri və fəhlələri haqda heç bir məlumat yoxdur. Sovetlər dövrünə xas olan ümumi cəhətlərə görə əsərdə «proletar beynəlmiləçiliyi», «fəhlə kəndli ittifaqı», «xalqlar dostluğu» və sair məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Ə.Bağırzadə 1962-ci ildə rus dilində nəşr etdiyi «Qəhrəman gənclik» əsərində Azərbaycan gənclərinin cəbhədə və arxada göstərdiyi vətənpərvərlikdən geniş bəhs etmişdir. Lakin əsərdə regionların, o cümlədən Qarabağ gənclərinin ön və arxa cəbhədə göstərdiyi şücaət təhlil edilməmişdir. Aparılmış tədqiqatla əsasən deyə bilərik ki, 1941-ci il iyunun 30-da İ.V.Stalinin başçılığı ilə ölkədə bütün hakimiyyəti öz əlinə cəmləşdirən Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradıldı [3]. DMK-nin əsas diqqəti silahlı qüvvələrin möhkəmləndirilməsinə və iqtisadiyyatı müharibənin tələbləri əsasında yenidən qurulmasına yönəldilmişdir. Bütün sovet xalqı kimi Azərbaycan xalqı «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarı altında alman faşizminə qarşı müharibəyə qalxdı. Azərbaycanın bütün şəhər, rayon, qəsəbə və kəndləri, o cümlədən Qarabağ əhalisi son qələbəyə qədər bu müharibədə fəal iştirak etdi.

1941-ci il iyunun 22-də Bakıda olduğu kimi Füzulidə, Ağdamda, Bərdədə, Xankəndində, Şuşada, Ağdərədə qəsbkarlara qarşı izdihamla mitinq və yığıncaqlar keçirildi. Qarabağın bütün əhalisi mitinqlərdə çıxış edir, təcavüzkarların iyrənc hərəkətlərini pisləyir və hərbi komissarlığa ərizə ilə müraciət edərək vətənin müdafiəsinə hər vaxt hazır olduqlarını bildirirdilər. Müharibənin ilk günlərində Azərbaycanın şəhər və kəndlərindən 40 min nəfər könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün Respublika Hərbi Komissarlığına müraciət etdi ki, bundan 5 min nəfəri Qarabağın gənc oğlan və qızları idi [5].

1941-1945-ci illərdə Respublikada təşkil edilən hərbi birləşmələrə Azərbaycanca 5.000 kommunist və komso-

molçu daxil olmuşdur ki, bundan 1100 nəfəri Qarabağdan idi. Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam, o cümlədən Qarabağdan 196 min nəfər əhali səfərbər olunmuşdu [8]. Beləliklə müharibə başlanan andan Qarabağda cəbhəyə xidmət, arxada qüvvələri səfərbər etmək sahəsində çoxlu iş görüldü. Xalqımızın fədakarlıq, mətnlik, dözümlülük nümayiş etdirməsinə aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar. 1941-1945-ci illərdə Qarabağ əhalisi müdafiə fonduna 110 milyon manat pul köçürmüşdü [10].

Böyük həcmdə arxiv sənədləri, tarixi ədəbiyyat və dövrü mətbuat materialları əsasında yazılmış «Böyük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın kolxozcu kəndlilərinin emək qəhrəmanlığı (1941-1945)» əsərinin müəllifi T.Ə. Novruzov ciddi axtarışlar apararaq məzmunlu kitab yaratmışdır. Lakin əsərin həcmi olduqca kiçikdir və müəllif bəzi məsələləri qruplaşdırılmış formada vermişdir. Əsər icmal xarakterində deyir de-sək yanılmaz. Müəllifin «Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı nəinki zəifləmədi, hətta onun çox sahələri müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçdi» müddəası ilə razılaşmaq olmaz. Çünki müharibə

ölkəmizin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdu.

Q.Mədətovun 1965-ci ildə yazdığı «Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində» kitabı xüsusi diqqət cəlb edir. Çünki əsərin həcmi böyükdür, həm də məzmunu zəngindir. Müəllif çoxsaylı mənbələrdən istifadə etmişdir. Lakin əsərdə «Şanlı Lenin Partiyasının müdrik rəhbərliyindən», «Böyük rus xalqından», «Marksizmi-leninizmi təlimindən», «Xalqların Lenin dostluğu və proletar beynəlmiləçiliyindən» və digər məsələlərdən geniş bəhs olunmuşdur. Bu proses cəmiyyətin sosializm ideologiyasından ireli gəlmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq əsərdə xeyli maraqlı faktlar və materiallar vardır, tonqidi yanaşmaqla istifadə etmək olar.

Azərbaycanın hörmətli alimlərindən biri olan C.Ə.Bəhrəmov «Azərbaycan oğulları Qafqaz uğrunda döyüşlərdə», Bakı, «Elm», 2010; «Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsində» (Bakı, 2007); «Stalinqrad uğrunda gedən döyüşlərdə azərbaycanlıların fədakarlığı» və digər əsərlərində İkinci Dünya müharibəsinin baş vermə səbəblərindən, xarici dövlətlərin Azərbaycana maraqlarından, Azərbaycanın oğul və qızlarının faşizmə qarşı mərdliklə vuruşmalarından, müharibənin bəşəriyyətə vurduğu

ağır zərbədən və digər önəmli məsələlərdən geniş bəhs olunmuşdur. Zəngin mənbələrə əsaslanan yuxarıda adıgedən əsərlərdən dövrü təhlil edən tədqiqatçı-larımız bəhrələnmə bilər və biz də bəhrələnməmişik.

Azərbaycan tarixinin o cümlədən Qarabağın 1939-1941-ci illər problemi bir sıra monoqrafiyalarda, ümumiləşdirici əsər və dərslərdə müxtəlif yönüm və mövqələrdən işıqlandırılmışdır. Bu dövrə aid ilk ümumiləşdirici kitab - böyük müəllif kollektivi tərəfindən yazılmış üçcildlik «Azərbaycan tarixi»nin respublikanın görkəmli tarixçiləri İ.A.Hüseynov, M.A.Dadaşzadə, Ə.S.Sumbatzadə, Z.İ.İbrahimov, Ə.N.Quliyev və Y.A.Tokarjevskinin redaktəsi ilə 1963-cü ildə çap olunmuş, bu gün də əhəmiyyətini itirməmiş üçüncü cildinin ikinci hissəsində Azərbaycan SSR-in 40-50-ci illər tarixi geniş, lakin o zaman açılmaması mümkün olmayan bir çox problemlərdən qan keçməklə işıqlandırılmışdır.

Qarabağın 1939-1941-ci illər tarixi N.Məmmədovun bir sıra monoqrafiyalarında və məqalələrində geniş işıqlandırılmışdır [41, 42]. Lakin N.Məmmədovun yazdığı əsərlər yalnız Dağlıq Qarabağ əhatə etmişdir. Dar coğrafi məkan əhatə etməsinə baxmayaraq, müəllifin yazdığı əsərlərdən bəhrələnmək olar.

X.Əlimirzəyevin «Azərbaycan kəndi Sovet hakimiyyəti illərində» (Bakı, 1963) adlı əsərində 1942-ci ildə gənclərin MTS-lər vasitəsilə Qarabağda traktor təmir stansiyaları yaratmaları, texnikaları təmir etmələri, təmir zamanı qənaət edilən 30.768 manat pulun müdafiə fonduna köçürmələri, bu təşəbbüsün kəndə yayılması, ümumilikdə 1941-1945-ci illərdə bölgədə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində və sosial icimai həyatda işlərin hərbin tələblərinə uyğun güclənməsindən bəhs etmişdir.

«Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində» (Bakı, 1984) kitabının müəllifi Q.Orucov Qafqazı tutmaqda Almaniyanın məqsədlərinə aydınlıq gətirmiş, Qafqaz müdafiəsi üçün həyata keçirilən tədbirlər, 416-cı diviziyasının fəaliyyəti, 402, 223, 77-ci diviziyalarının döyüş yolu, Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə azərbaycanlıların göstərdikləri qəhrəmanlıqlar və ümumilikdə düşmənin məğlub edilməsində milli diviziyaların rolu və digər önəmli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Lakin yuxarıda adı gedən əsərdə də Azərbaycan regionlarının, o cümlədən Qarabağın 1939-1945-ci illər tarixinə toxunulmamışdır.

(Davamı 12-ci səhifədə)

QARABAĞ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ: ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

(Əvvəli 7-ci səhifədə)

Bağırzadə Ə. «Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində» (Bakı, 1970); İsmayılov X. «Azərbaycan partiya kitabxanaları Böyük Vətən müharibəsi illərində» (Bakı, 1998); Yaqubov Ə. «Azərbaycan alimləri Böyük Vətən müharibəsi günlərində» (Bakı, 1942); Nəbiyev B. «Böyük Vətən müharibəsi illərində sovet xalqının mənəvi siyasi birliyi» (Bakı, 1959) və digər əsərlərdə müharibə illərində Azərbaycan mədəniyyətinin, deməli həm də Qarabağ mədəniyyətinin hərbin tələblərinə uyğun inkişafından, mədəniyyət xadimlərinin bütün qüvvələrini qələbə naminə xalqın mənəvi cəhətdən səfərbər edilməsinə yönəlməsindən, təhsil işçilərinin böyüməkdə olan nəslə yük-sək vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ruhunda tərbiyə etmələrindən, elm xadimlərinin (Yusif Məmmədliyəv, Mireli Qaşqay, Şamil Əzizbəyov, Mustafə Topçubaşov və digərlərinin) öz bacarıqlarını ümumxalq işinə-qələbəyə sərf etmək üçün var gücləri ilə çalışmalarından, ictimai elmlər sahəsində çalışan alimlərimizin xalqın tarixi keçmişindən, qəhrəmanlıqlarından bəhs edən əsərlər yaratmalarından, ədəbiyyatımızda müharibə mövzusunun aparıcı istiqamətə çevrilməsindən, Azərbaycan ədəbiyyatının xalqın çoxun qəzəb və heyacanını düşmənin məhv edilməsinə yönəldilməsindən, konsert briqadalarının, kinemotoqrafiyaçıların, təsviri incəsənət ustalarının xalqımızın vətənpərvərlik tərbiyəsində göstərdikləri xidmətlərdən geniş bəhs olunmuşdur. Yuxarıda adıgəndən qiymətli əsərlər «Qarabağ mədəniyyəti müharibə illərində» mövzusunun tədqiqində görəklə ola bilər.

AMEA-nın müxbir üzvü, t.ü.e.d., professor, Əməkdar elm xadimi Y.M.Mahmudov və t.ü.e.d., professor K.K.Şükürov «Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər» (Bakı, 2005), «Qarabağ tarixi» (Qarabağ suallar və faktlar) (Bakı, 2005) əsərlərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin 1939-1945-ci illər tarixi zəngin mənbələr əsasında yığcam formada tədqiq etmişlər. Bu əsərlər dövrü tədqiq edənlər üçün dəyərli mənbə ola bilər.

T.ü.e.d. Q.Hacıyevin elmi yaradıcılığında Qarabağ mövzusu xüsusi yer tutur. Onun «Qarabağ tarixi» dərsliyinə və «Qarabağ tarixi» programında Qarabağın 1939-1941-ci illər tarixi yığcam təhlil edilmiş, müharibənin başlanması, Azərbaycana qarşı müharibə aparın dövlətlərin planı, Azərbaycan döyüşçülərinin cəhəddə fədakarlığı, arxa cəbhənin əmək xidmətləri və digər önəmli məsələlər işıqlandırılmışdır.

Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin yeddinci cildində 1939-1945-ci illər Azərbaycan o cümlədən Qarabağ tarixinin kompleks araşdırılmasına ilk cəhd göstərilmişdir. Fikrimizcə bu dövrün tam əhatəli elmi tarixinin yazılması üçün daha dərin obyektiv tədqiqatlar aparılmalıdır. Qarabağın 1939-1941-ci illər tarixinin tədqiqi üçün müxtəlif tarixi mənbələr, arxiv sənədləri - ARPISSA, f.1; f.158; f.159; f.2, ARDA, f.1756, AMEA TİEA, f.1; dövrü mətbuat materialları - Bakinski raboçij, «Izvestiya», «Kommunist», «Boyevoe listok», «Ağtasiya vərəqəsi», «Pravda» (1941-1945-ci illər) nömrələri; mövcud elmi ədəbiyyat əsasında yazılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı respublikanın mərkəzi, habelə ayrı-ayrı nazirliklərin, dövlət komitələrinin arxivlərindən, dövrü mətbuatdan, statistika külliyyatlarından, çap olunmuş dövlət və partiya sənədlərindən, Azərbaycan 30 ildən artıq rəhbərlik etmiş Ümummilli lider Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarından, xüsusən onun Azərbaycan xalqına Yeni 2001-ci il, Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə «Azərbaycan XXI əsrin və

üçüncü minilliyin ayrıcında» adlı müraciətindən geniş istifadə olunmalı, ən prinsipial məsələlərin şərhində onun müddəaları rəhbər tutulmalıdır. Heydər Əliyevin bu müraciəti Azərbaycan xalqının çox minillik tarixinə elmi və lokanik baxış olmaqla bərabər, 1939-1945-ci illər tarixinin tədqiqi üçün çox qiymətli mənbədir.

İstifadə olunmuş mənbələr

- 1.ARPİSSA, f.1, s.153, i.143, v.174.
- 2.ARPİSSA, f.1, s.121, i.58, v.182.
- 3.ARPİSSA, f.1, s.280, i.4, v.114.
- 4.ARPİSSA, f.1, s.5, i.36, v.2.
- 5.ARPİSSA, f.1, s.26, i.54, v.16.
- 6.ARPİSSA, f.1, s.26, i.54, v.61.
- 7.ARPİSSA, f.1, s.280, i.5, v.116.
- 8.ARPİSSA, f.1, s.280, i.6, v.6.
- 9.ARPİSSA, f.1, s.169, i.6, v.49.
- 10.ARPİSSA, f.2, s.42, i.17, v.43, 54.
- 11.ARPİSSA, f.2, s.100, i.83, v.11.
- 12.ARPİSSA, f.2, s.100, i.115, v.90.
- 13.ARPİSSA, f.2, s.16, i.2, v.13, 14.
- 14.ARPİSSA, f.2, s.29, i.1, v.181.
- 15.ARPİSSA, f.158, s.17, i.91, v.89, 121.
- 16.ARPİSSA, f.158, s.17, i.92, v.266.
- 17.ARPİSSA, f.153, s.153, i.143, v.174.
- 18.ARDA, f.1756, s.2, i.81, v.18.
- 19.ARDA, f.16, s.2, i.67, v.41, 74.
- 20.AMEA-TİEA, f.1, s.1, i.3, v.119.
- 21.AMEA-TİEA, f.1, s.1, i.213, v.17.
- 22.AMEA-TİEA, f.1, s.1, i.3, v.70.
- 23.Совершенно секретно. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. Москва, 1967.
- 24.Orucov Q. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. Bakı, 1984.
- 25.Siyasi tarix. II hissə, Bakı, 1998.
- 26.История Коммунистической Партии Советского Союза. Москва, 1976.
- 27.История СССР. Москва, 1960.
- 28.Новейшая история. XX век. Москва, 1997.
- 29.Абасов М. Бакинская партийная организация в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1990.
- 30.Madətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində (1941-1945-ci illər). Bakı, 1965.
- 31.Bağırzadə Ə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1970.
- 32.Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Tarixi. Bakı, 1964.

33.Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsi illərində. 1941-1945, I hissə, Bakı, 1976.

34.История КПСС, т.5, 1 книга, Москва, 1970.

35.Azərbaycan SSR-in Qurtuzi Ayrağa Sətiyyəti. 1923-1973-cü illərdə. Bakı, 1973.

36.Министерство Нефтяной Промышленности Азербайджанской ССР. Годовой отчет «Азнефть» за 1942 г.

37.Новрузов Т.А. Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Баку, 1963.

38.Əliyev İ., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, III cild, Bakı, 1998.

39.Abasov M.H. Bakı aparatı təşkilatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1996.

40.Abasov M. Bakı, в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1967.

41.Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны. Москва, 1948.

42.Məmmədov N. Azərbaycan SSR DQMV-i Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945). ADPU-nin Xəbərləri. Bakı, 2005, №5, s.235-240.

43.Məmmədov N. Azərbaycan SSR DQMV iyun 1941 - dekabr 1950-ci illərdə. Bakı, 2009.

44.Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1975.

45.Bağırzadə Ə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1970, s.179.

46.Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1985.

47.Əlizadə N. Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər). Tar. elm. nat. diss. avtoqraf. Bakı, 1997.

48.История Коммунистической партии Советского Союза. Т.5. кн. VI (1938-1945 гг.). Москва, 1970.

49.Vəkilov C.M. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-ci illər. Bakı, 1991.

50.Bağirov A.M. Железнодорожники Азербайджана в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. «За технический прогресс» журн., 1975, №5.

51.Ахмедов Г., Кузьмин М. Первая в СССР. Баку, 1966.

52.Bəhramov C.Ə. "Azərbaycan oğulları Qafqaz uğrunda döyüşlərdə". Bakı, "Elm", 2010; Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsində AMEA-nın Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). Bakı, 2007, s.308-318.

53.Конярев Н.С. Железнодорожники в Великой Отечественной войне. Москва, 1985.

54.Зейналов З.А., Керимбеков Н.Б. Стальная магистраль Азербайджана – 100 лет. Баку, 1980.

55.Hüseyn İ. Azərbaycanın yol tarixi II kitab, Bakı, 1996.

56.Эдлинский Э.Ф. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945 гг. Москва, 1963.

57.Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1987.

58.Hüseyn İ. Azərbaycanın yol tarixi. I kitab, Bakı, 1995.

59.Qafarov T. Azərbaycan tarixi. 1920-1991. Bakı, 1999, s.112.

60.Əhmədov A. Azərbaycanda din və dini rəhbərlik. Bakı, 1991.

61.Всемирная история. Москва, 2001.